

VIII
Краєзнавчі читання

імені
о. Петра Лебединцева

Біла Церква
2011 р.

**Управління культури і туризму Київської обласної
державної адміністрації**

Білоцерківський краєзнавчий музей

**Білоцерківська міська організація
охорони пам'яток історії та культури**

Товариство охорони старожитностей Київщини

VIII

Краєзнавчі читання

імені

о. Петра Лебединцева

18 жовтня 2011 р.

**Біла Церква
2011**

УДК 908:372.48
ББК 26.891 (4Укр-2 Біла Церква)
К 78

VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. 18
жовтня 2011 р. – Біла Церква, 2008/ – 36 с.

Редакційна колегія:

Діденко Л.М., кандидат історичних наук, директор Білоцерківського краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України;

Коломієць В.А., заступник директора з наукової роботи Білоцерківського краєзнавчого музею;

Чернецький Є.А., завідувач відділу інформаційно-краєзнавчої роботи Білоцерківської міської ЦБС.

На обкладинці: фото м. Білої Церкви 1881 р. із книги *Aftanasy R. Materiały do dziejów rezydencji / pod redakcją A J. Baranowskiego.* – Т. XI В. – Warszawa, 1993.

© Білоцерківський краєзнавчий музей, 2011

ЗМІСТ

I. Оргкомітет	3
II. Журнал "Читань"	4
III. Матеріали	5
<i>Євген Чернецький.</i> До історії білоцерківської родини Шпінелів (документи кінця 1860-х рр.)	5
<i>Олександр Ярмола.</i> Білоцерківська поліція (1941–1943 рр.) . .	11
<i>Анатолій Бондар.</i> Маловідомий документ про голодомор 1946–47 рр. у Білій Церкві	21
<i>Олександр Мартиненко.</i> Білоцерківське військове піхотне училище	25

Епізоди з життя м. Білої Церкви

<i>Олексій Стародуб.</i> Епізод 1. Помилковий слух, що став приводом для вимоги вкладів з ошадної каси в Білій Церкві...	29
<i>Олексій Стародуб.</i> Епізод 2. Київські анархісти, жиди та поліція	32

I. Оргкомітет

Загальна рада:

Людмила Діденко, голова
Валентина Коломієць
Євген Чернецький
Олександр Ярмола

Видавничий комітет:

Людмила Діденко, редактор
Валентина Коломієць, відповідальний за макет
Євген Чернецький, відповідальний за текст

Олександр Ярмола

Білоцерківська поліція (1941 р.)

Два з половиною роки німецької окупації Білоцерківщини виявили як найкращі, так і найгірші риси місцевих жителів та осіб, які за різних обставин опинилися на її теренах. Особливо це стосується людей, які в цей час отримали право керувати та розпоряджатися чужим життям.

Період німецької окупації традиційно в першу чергу привертає увагу істориків з точки зору дій репресивно-каральних органів – як німецьких, так і місцевих (сформованих із жителів окупованих територій Радянського Союзу). Структура та діяльність їх підрозділів і сьогодні залишається мало дослідженою. Важливою джерельною базою, що потребує детального опрацювання поряд із спогадами місцевих жителів⁵, архівними матеріалами радянських установ і організацій, розсекреченими справами Служби безпеки України, є газетні та документальні фонди органів окупаційної влади.

Матеріали про діяльність Білоцерківської української допоміжної поліції дозволяють реконструювати структуру, напрямки діяльності та її роль у репресивному механізмі в період німецької окупації Білоцерківщині (1941–1943 рр.).

У середині серпня 1941 року окремий підрозділ команди особливо призначення 4а (ein Teilkommando des Sonderkommandos 4a) прибув у Білу Церкву. Гарнізонна комендатура вермахту (die Ortskommandantur der Wehrmacht) ще раніше, до цього, видала оголошення про реєстрацію єврейського населення. Місцевий підрозділ таємної польової поліції (die örtliche Gruppe der Geheimen Feldpolizei) зібрав і передав близько 70 дорослих, чоловіків і жінок, команді

⁵ Див.: Германчук Л.В. Нацистських окупаційний режим на Білоцерківщині у спогадах земляків // Юр'ївський літопис / Науково-популярне історичне видання Білоцерківського краєзнавчого музею. – №4. – Біла Церква, 2005. – С. 5–12.

VIII Кращі читання імені о. Петра Лебединцева

особливого призначення 4 а (dem Sonderkommando 4 а). Взвод (Zug) Waffen-SS, який належав до цієї команди, розстріляв цих людей. У наступні тижні майже все єврейське населення, яке у 1941 році ще мешкало у Білій Церкві, було вбито. 22 серпня було вбито й близько 90 дітей, що залишилися без батьків ⁶.

Докладно перший місяць окупації Білої Церкви описаний у спогадах, що наведені в книзі «Прекрасні часи» (укладачі Е. Клее, В. Дрессен, В. Рісс. – Франкфурт, 1988. – 276 с.) ⁷.

У білоцерківській газеті «Дзвін» в жовтні 1941 року надруковано статтю О. Комчукова «В нових умовах». У ній зокрема зазначалося: «Охорона спокою і громадської безпеки зараз стоїть краще, ненадійні особи із поліції усуваються» ⁸.

Про «ненадійність» співробітників білоцерківської міліції перших місяців окупації згадується також у розсекречених документах Білоцерківської української допоміжної поліції, що зберігаються в Державному архіві Київської області. Так, у доповідній записці секретаря білоцерківської поліції Д. Колоніуса, датованої 16 грудня 1941 року ⁹, зазначалося, що «справами безпеки в Білій Церкві із вступом німецького війська займалася фельдкомандатура на чолі з д-ром Гільдом. Стан безпеки був цілком ~~небезпечний~~ ¹⁰ незадовільний: безперервні пожежі, грабунки, неспокій створювали тривогу мирного населення». З приїздом Sicherhilfspolizei стан безпеки різко

⁶ 22.08.1941 Belaja Zerkow: Die Ermordung von 90 Kindern (<http://www.fluchtschrift.net/verbrech/august/22081941.htm>)

⁷ Schone Zeiten // Herausgegeben von E. Klee, W. Dressen, V. Riess. — Frankfurt, 1988. — 276 s. (<http://ldn-knigi.lib.ru/JUDAICA/Judenmord1.djvu>).

⁸ Комчуков О. В нових умовах // Дзвін. – 1941 р., 12 жовтня. – № 1. – С. 1.

⁹ Цю доповідну записку, разом із супровідними документами, білоцерківський бургомістр 26 грудня 1941 року передав, імовірно, на розгляд німецького командування, оскільки вона супроводжується припискою: «При цьому прикладаю опис діяльності міліції для остаточного вирішення в справі майбутніх функцій поліції» (ДАКО. – Ф. 2331. – Оп. 1. – Спр. 22а. – Арк. 3 зв.).

¹⁰ У документі – закреслено.

VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева

змінився: євреї були заарештовані («віддалені від міста»), «відбулася чистка міліції, на чолі якої зразу став комуніст Водченко, був виявлений персональний склад (у списках) Б.-Ц. партійної організації»¹¹.

Далі у вищезгаданому документі зазначається, що було проведено реєстрацію комуністів та співробітників радянських установ і організацій, які на той час перебували на Білоцерковщині:

«§2. Велике значення мала реєстрація комуністів, міліціонерів, Г.П.У., тюремників. Зареєстровано всього на 16.XII.41 – 161 душа, з них по місту 54, по селу – 107.

Комуністів і по селу і по місту – 71.

Кандидатів партії – 45.

Міліціонерів – 22.

Тюремників – 13.

З кожного комуніста та кандидата: 1) взято підписку про невийїзд, 2) встановлено для комуністів явку двічі на місяць, 3) встановлено негласний догляд за кожним з них.

Звичайно, цих заходів замало, але Hilfspolizei працює в справах безпеки без всякого апарата.

§3. Характеризуючи загал зареєстрованих партійців (згідно кандидатів), – відповідальних робітників находимо серед них надзвичайно мало.

Серед них звертають на себе увагу:

1. Прудеус Петро, бувший комерц. директор 6 млина – Шевченка вул. №74.
2. Бакунов Степан, начальн. НКВД вокзала та жстанції – Залізн. посьолок, лінія 1, №51.
3. Дементьев Олекса, інспектор охорони лісу – росіянин – 2 Юровська №8, видатний член райкому.
4. Герасименко Федір – голова одного з найбільших колгоспів, – с. Поправка.
5. Діхтяр Іван – Бухгальтер вокзала – Мокра 27.
6. Стопенко Михайло – зав. кадрів Воєнторгу – Роток, Осипенка №8.

¹¹ ДАКО. – Ф. 2331. – Оп. 1. – Спр. 22а. – Арк. 4.

VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева

7. Шацький Федір – директор школи в Озірній.
8. Домелівський Павло – голова колгоспу в Потіївці (живе тепер в Чупірі), значний активіст.
9. Калашнюк Михайло – начальник паспортного та адресового бюро (Заріччя, Котляревськ. вул. №33).
10. Базюк Микита – начальник пожежної команди, Ставищанська №16.

Решта зареєстрованих робітники (22), «савецькі» інтелігенти (8), командири (3), решта – селяни або городяни, зв'язані з селом (трактористи, бригадири).

Окрему групу становлять голови сільрад та колгоспів (24). Це найбільш небезпечна група, бо складається з досвідчених активістів.

§4. Окрім реєстрації комуністів, зареєстровано 22 міліціонери(НКВД) та 13 тюремників.

Ця група відігравала при У.Г.Б. (Г.П.У.) службову роль, але близько стоячи до ЧК (Г.П.У.), була широко поінформована, а конвой, етап, спец. конвой тільки ця група й виконувала. От чому реєстрація цієї категорії має велике значення. До того міліціонерам (НКВД) доручали стежити за «політично-непевними» людьми, робити труси та арешти.

§5. Загалом кажучи, старости до реєстрації поставилися недбало. Доводилося багато разів нагадувати про потребу реєструвати комуністів, а деяких старост (напр., з М. Сквирки) треба було притягнути до відповідальності за переховування родичів-комуністів. Так само погано стоїть справа в Шкарівці (стар. Волинець), на Заріччі (староста Шкулій), в Глушках (Теренчук), в Бакалах (Портянка), та в Трушках (Батенко).

Найкраще проходила реєстрація в Матюшах, Поправці та почасті в Щербаках.

Є села, що зовсім зігнорували реєстрацію, а саме Городище (староста Козохват), Скребиші (Москаленко), Глибичка (Савченко), хут. Однорог (Однорог П.)»¹².

¹² ДАКО. – Ф. 2331. – Оп. 1. – Спр. 22а. – Арк. 4 зв. – 6.

Цей документ дозволяє по-іншому поглянути на деякі події періоду війни. Зокрема є необхідність знову звернутися до долі двох представників білоцерківських пожежників: передвоєнного начальника пожежної охорони Микити Базюка та начальника пожежної охорони періоду німецької окупації міста Миколи Бондаренка¹³. Перший був у грудні 1942 року розстріляний німцями¹⁴, другий очолював білоцерківську пожежну охорону ще після звільнення міста від німецької окупації у 1944 році, але потім, імовірно, був звинувачений у причетності до репресій, у співробітництві з німцями і в українському буржуазному націоналізмі. Останнє припущення базується на оцінці особистості Бондаренка в «Спогадах М.І. Ковбаси про М. Базюка» (Біла Церква, 1964. – Машинопис. – 7 с. // Фонди БКМ № KB10894/8691), які наводить Олексій Стародуб¹⁵:

«Начальником пожарной команды во время немецкой оккупации оказался Николай Бондаренко, который, как выяснилось, нарочно остался с пожарной машиной и отдал ее в руки немцев. Никита Давидович узнал, что он перед правителями города – бургомистратом и немецкой комендатурой лазает на брюхе и лижет им пятки. А поэтому избегал встречи с этим предателем.

¹³ *Ярмола О.* Пожежна охорона Білої Церкви під час окупації (1941–1943 рр.) // *Пікуль О., Чернецкий Є., Ярмола О.* Історія пожежної справи Білої Церкви. – Біла Церква: Товариство охорони старожитностей Київщини, 1999. – С. 25–30.

¹⁴ *Стародуб О.* З історії Білоцерківської пожежної команди (1930–1940 роки) за спогадами М. І. Ковбаси та книгою «Історія пожежної справи Білої Церкви» (критичний огляд) // П'яті Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. 24 лютого 2000 року. – Біла Церква: ТОСК, 2000. – С. 55.

¹⁵ *Стародуб О.* З історії Білоцерківської пожежної команди (1930–1940 роки) за спогадами М.І. Ковбаси та книгою «Історія пожежної справи Білої Церкви» (критичний огляд) // П'яті Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. 24 лютого 2000 року. – Біла Церква: ТОСК, 2000. – С. 48–55.

VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева

Летом 1942 г. стала налаживаться подпольная работа, восстановилась группа на предприятии металлохимических изделий...»

Але раптово зустріч старого та нового начальників пожежної охорони відбулася:

«Расстались они не дружелюбно.

Через непродолжительное время, в октябре месяце 1942 г., Никита Давидович был предательски [тобто через зраду. – О. Я.] схвачен фашистскими карательными органами».

З наведеної вище цитати випливає, що саме Бондаренко - той зрадник, завдяки якому Базюка було заарештовано й розстріляно. Але, як ми бачимо, з доповідної записки Колоніуса випливає, що М. Базюка було взято на поліцейний облік ще з 1941 року, мабуть відразу ж після повернення з табору для військовополонених.

На думку секретаря білоцерківської поліції Колоніуса «серйозною справою для безпеки є політична певність службовців державних установ. У цій справі не все стоїть гаразд. Є факти, коли відповідальною особою в установі є комуніст. Так в с. Поправці на чолі колгоспу стоїть призначений відомим Іщенком (4.VII.41) член партії (з 39 року) Герасименко Федір. На чолі військового відділу Тракторного заводу стоїть комуніст Маринчук, про якого повідомлено п. майора Dips[en] та п. Пилипенка»¹⁶.

Далі Колоніус продовжує «аналізувати» стан «безпеки» на Білоцерківщині: «Треба додати, що в деякі школи через інспектора Будківського пройшли учителі-комуністи та активісти (хут. Однорог).

Так само при посередництві Будківського театр опинився в руках Яценка Якова, відомого в Храпачах активіста, довіреного від райпаркому директора «дома культури».

¹⁶ ДАКО. – Ф. 2331. – Оп. 1. – Спр. 22а. – Арк. 6 зв.

VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева

На цю посаду (директора укр. театру) охоче пішов би кожний з безробітних учителів (навіть директорів шкіл, але чомусь Будківський призначає Яценка... Чому?...

§8. З усього сказаного впливає потреба зареєструвати активістів, хоч би вони були цілком безпартійні. Зараз якраз найбільшою загрозою безпеці є активісти.

В справах Hilfspolizei (Auffassungsdienst) є цілком закінчені справи таких активістів, як Заре[би] Станіслава (с. Глушки), Заріцького Сергія (с. Володарка), Грицяя Терешка (с. Гребінки), Байдака Володимира (м. Біла Церква), Філоненка (с. Томилівка – с. Острійки), Черкаса (Лісгосп) та інших.

Чимало таких активістів виявляємо тепер, напр., відомий активіст в с. Храпачах Яценко Яків, тепер директор укр. театру в Білій Церкві.

§9. Здається в 3-й школі завідує господарством з доручення п. Будківського ¹⁷ Федоренко.

Разом з тим він завідує господарством і по інших школах. Переді мною лежить протокол трусу, зроблений Федоренком 7.V.31 у Василенка Василя (Олександрія №30). Федоренко знає про реєстрацію співробітників НКВД, але свідомо на неї не з'являється. Це типовий представник тих, хто ухиляється від реєстрації. Не з'являються не реєстрацію ті, хто «устроївся» на таку роботу, на якій може шкодити, менш-більш не ризикуючи попасти під відповідальність. Боротьба з тими, хто ухиляється, офіційно неможлива, бо більшість з них переховується, міняючи місце перебування. Ті, хто ухиляється від реєстрації може бути – при детальному розгляді кожної конкретної справи – занесений до одного з таких розрядів: шпiон, саботажник, агітатор, зрідка терорист» ¹⁸.

Протягом періоду окупації змінювалася як назва (у перші місяці – використовується стара назва – «міліція»), так і деякі форми діяльності білоцерківської поліції. Проте документ

¹⁷ У документі – закреслено.

¹⁸ ДАКО. – Ф. 2331. – Оп. 1. – Спр. 22а. – Арк. 7–8.

VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева

датований 25 грудня 1941 року (див. Додатки) достатньо повно висвітлює ті її функції, які зберігаються і пізніше. Репресивно-каральний механізм німецької окупаційної влади в Україні чітко окреслював завдання діяльності місцевих поліцейних підрозділів як на Білоцерківщині, так і в інших регіонах рейхскомісаріату – бути «допоміжними», «обслуговуючими».

Додаток № 1

Поліція м. Біла Церква та її функції на 25.XII/41

Штат Поліції м. Біла Церква складається з 75 душ.

А. Командний склад Поліції складається з трьох чоловік:

- а) начальник;
- б) помічник начальника;
- в) слідчий.

В. Канцелярія Поліції складається з чотирьох душ:

- секретаря,
- 2 діловодів,
- 1 виконавця.

С. Решта поліцистів рядові (65), із них троє участкових:
1) місто, 2) Роток, 3) Заріччя.

Функції Поліції такі:

1) Розгляд справ цивільного характеру: майнові справи та суперечки, трудові конфлікти, справи аліментів, питання, зв'язані з порушенням житлової системи.

//Арк. 1 зв.//

2) Розгляд справ кримінального характеру: убивства, крадіжки приватного та державного майна, хуліганство (бійки, [по]рушення громадської моральності, пияцт[во,] службові злочини (розтрати, марна витрата державних коштів, шахрайство, зловживання службового стану), боротьба з самогонництвом, з самовільним забоєм худоби, з антисанітарією.

Примітка 1. Поліція м. Біла Церква обслуговує також і район. Співробітники Поліції виїждять на місце як для допиту свідків, так і для місцевого огляду;

VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева

Примітка 2. Поліція не тільки розглядає вже викриті злочини, але й вишукує та викриває їх в певному, пристосованому до реальних потреб порядкуві, додержуючи точних процесуальних норм. Отже функції Поліції охоплюють всі заходи профілактичного характеру.

//Арк. 2//

3) Поліція обслуговує всі справи безпеки: реєструє комуністів, активістів, співробітників НКВД, стежить і активно вишукує зброю, приховану як у місті, так і по селах; стежить за політично-непевними особами, що пролазять в апарат місцевої влади для саботажа, політичної агітації, шпіонажа тощо; Поліція установила та установлює склад комуністичних партійних організацій у місті та на селі, збирає та оформлює з процесуальної сторони всі згадані справи. Поліція утворює відповідну агентуру на селі.

4) Поліція веде запис актів громадянського стану: акти смерті, метрики народжень, записи шлюбів та розлучень.

5) Поліція після старанного досліду видає тимчасові (на 3 місяці) пашпорти, за[...] пашпорти приїжджих, продовжує старі пашпорти.

//Арк. 2 зв.//

Поліція веде політатестацію робочої сили. При цьому Поліція стежить за новоприїжджими особами з погляду безпеки, отже ніхто з новоприїжджих не може обминути перевірки з боку Поліції.

6) Поліція стежить за жидівським населенням, усуваючи жидів без документів, з підробленими (зглядно чужими) документами, жидів бродячих та політично небезпечних. Спочатку жидів Поліція ізолює, а далі передає відповідним органам німецької влади.

7) Поліція організує тюремне ув'язнення, виробивши точний метод затриман[ня,] ув'язнень та звільнень.

8) Поліція виконує стягнення штрафів, що вносяться в касу Управи Бургомістра, а також допомагає Жандармерії в справі трусів, вилучень, арештів, затримань тощо.

VIII Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева

9) Поліція постачає для потреб німецьких озброєних сил коней, вози та інші види транспорту, а також все потрібне для влаштування житла німецьким частинам.

//Арк. 3//

Прим. Поліція реєструє воєннозобов'язаних та випущених з полону.

10) Поліція веде все діловодство та листування по справам, зв'язаним з усіма її функціями.

11) Поліція забезпечує людьми 14 важливіших пункти м. Б-Церкви.

12) Поліція має комору для зберегання речових доказів, вилучених речей, що підлягають передачі до комори Управи Бургомістра та жандармерії, а також для зберегання продуктів для харчування арештованих при тюрмі.

13) При Поліції є майстер зброї (рядовий).

14) Пости, що їх обслуговує Поліція такі:

- 1) Управа Поліції (3),
- 2) Тюрма (5)
- 3) Водогін (3),
- 4) Крупорушка (3),
- 5) Нафтосклад (10),
- 6) Базар (1)
- 7) Управа Бургомістра (3)
- 8) Управа обл. Комісара
- 9) Охорона працюючих воєнно-полонених
- 10) Вокзал
- 11) Ортскомендатура
- 12) Уборка базара
- 13) Конвой венеричних хворих
- 14) 2-га тюрма

Начальник Поліції

(підпис)

26/ХІІ 41.

При цьому прикладаю опис діяльності міліції для остаточного вирішення в справі майбутніх функцій поліції.

Бургомістр.

Джерело: ДАКО. – Ф. 2331. – Оп. 1. – Спр. 22а. – Арк. 1–3 зв.

VIII Красназнавчі читання

імені
о. Петра Лебединцева

18 жовтня 2011 р.

Редакційна колегія:

кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України
Діденко Л.М. (головний редактор), Коломієць В.А., Чернецький Є.А.

Білоцерківський красназнавчий музей
09117, Київська обл., м. Біла Церква, Соборна площа, 4
тел./факс 8(04563) 5-55-52,
bts-museum@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Держреєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 2612 від 12.09.2006 р.